

טיבה וטבעיותה של הגאולה ע"פ המהר"ל ב'נצח ישראל'

הקדמה

בברית בין הבתרים אמר ה' לאברהם שבניו יצאו לגלות: 'ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועינו אתם ארבע מאות שנה'.¹ המדרש (בראשית רבה פר' מד פיס' יח) על פסוק זה דורש את המלים 'ידוע תדע' לא כדיעה אחת אלא כשלוש ידיעות: 'ויאמר ה' אל אברם ידוע תדע: ידוע – שאני מפזרן, תדע – שאני מקבצן. ידוע – שאני ממשכנם, תדע – שאני פורקן. ידוע – שאני משעבדם, תדע – שאני גואלם'. המדרש יוצא מתוך המקרא עצמו שמדבר על שלוש גזרות: 'גר יהיה זרעך' – גר הוא זר בתוך הסביבה שהוא נמצא בה ולא בתוך בני עמו, וזוהי קללת הפיזור של העם. 'בארץ לא להם' – מחוץ לארצם, וארץ זו שייכת למישהו אחר ואינה שלהם. 'ועבדום ועינו אותם' – זוהי קללת השעבוד והכפיפות לשלטון זר, שלרוב נוהג בקבוצות אחרות שאינן בני עמו באפליה ומגיע אף לעינוי ודיכוי. ממדרש זה מפיק המהר"ל בספרו 'נצח ישראל'² ניצוצות מספר ולומד ממנו את יסודות הגאולה ומרכיביה.

מרכיבי הגלות

עפ"י המדרש הנ"ל, יש לגלות שלושה מרכיבים:

1. 'ידוע – שאני מפזרן, תדע – שאני מקבצן'. גלות היא פיזור העם בארבע כנפות תבל. בתורה – 'ואתכם אזרה בגויים'.³
2. 'ידוע – שאני ממשכנם, תדע – שאני פורקן'. גלות היא יציאה מארץ ישראל, כי המשכון נמצא במקום אחר שאינו ברשות בעליו. בתורה – 'ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה'.⁴
3. 'ידוע – שאני משעבדם, תדע – שאני גואלם'. גלות היא שעבוד למלכות זרה. בתורה – 'ועבדת את אויבך'.⁵

1. בראשית טו, יג.
2. מהר"ל, פרק א.
3. ויקרא כו, לג.
4. דברים יא, יז.
5. דברים כח, מח.

א. מהי גאולה?

המדרש עצמו, לדעת המהר"ל, מלמד **כיצד יודעים ומאמתים מושגים** שטיבם איננו ברור ומוגדר – ע"י הכרת המושגים ההפוכים להם שמשמעותם ברורה לנו; וכך הוא כותב שם: וכן כל הדברים נקנה הידיעה בהם מן ההיפך. כי מן מראה השחור יכול לדעת מראה הלבן שהוא הפכו... ובשביל זה אמרו בערבי פסחים (פסחים קטז ע"א) מתחיל בגנות ומסיים בשבת. ולמה מתחיל בגנות? רק שמפני שאין לשבח הכרה אמיתית רק מן ההיפך.

מצמד המלים 'ידוע תדע' מלמדנו המדרש שאפשר **לדעת** מהי גאולה, כי אנו **יודעים** מהי גלות, וגאולה היא היפך הגלות.

1. 'ידוע – שאני מפזרן, **תדע** – שאני מקבצן'. גאולה היא קיבוץ נדחי ישראל, ההיפך מן הפיזור.

2. 'ידוע – שאני ממשכנם, **תדע** – שאני פורקן'. גאולה היא חזרה **לארץ ישראל**, ההיפך מ'ציאה מן הארץ'.

3. 'ידוע – שאני משעבדם, **תדע** – שאני גואלם'. גאולה היא שחרור מעול האומות ו**שלטון עצמאי**, לעומת שעבוד למלכות זרה. אולם נראה שבמדרש זה חושף המהר"ל רובד עמוק יותר; לא רק ידיעה ברמה ההכרתית, אם תדע מהי גלות, תדע מהי גאולה, אלא אם תבין **שגלות היא מציאות לא טבעית** (ובלשונו 'ציאה מן הסדר'), תוכל להבין **שגאולה היא מציאות טבעית** וחזרה לסדר הטבעי. **מתוך** הגדרת הגלות כמצב לא טבעי, **נובעת** הגדרת הגאולה כמצב טבעי. טבעיותה של הגאולה היא לחזור להיות עם **בארץ ישראל**, כשכל כוחותיו **מתקבצים** ובונים מהות עצמאית **ולא משועבדת**.

יסוד זה מדגיש דבר מחודש. הגלות היא זמנית והגאולה היא ודאית ומוכרחת, וכמו שהכול חוזר לטבעו, כך חייב גם עם ישראל לחזור לטבעו.⁶ המהר"ל, בהגדירו את הגלות כמצב לא טבעי, מחייב שמצב זה איננו בר קיימא ואין לו עמידה קבועה, כי אם היה מצב זה קבוע, הרי זהו כבר מצב טבעי, ולא ייתכן שמצב לא טבעי יהיה טבעי. ובלשונו של המהר"ל (שם):

כי אם היו נשארים במקומם הבלתי טבעי להם היה הבלתי טבעי נעשה טבעי (כי קיום תמידי הוא טבע) ודבר זה אי אפשר שיהיה הבלתי טבעי נעשה טבעי... שאין עומד בתמידות רק הדברים הטבעיים.

אפשר להסביר זאת ע"י דימוי נוסף. הגלות היא כשבר כלי ודומה לאדם חולה וחלוש. **מתוך** הדימוי של מצב זה, מתעמקת ההכרה בגאולה כבריאות ושלמות. מכאן שהגאולה

6. הרב ד"ר מרדכי ברויאר, המעין מח (ניסן תשסח), עמ' 89, במאמרו 'ללכת בהם', מבין מדברי המהר"ל את זמניות הגלות. היותה של האומה מפוזרת בעולם ומשועבדת לאומות העולם היא **מציאות חולפת עד בוא הגאולה**. כיוון שמובטח לנו מפי הגבורה שעם ישראל לא יחדל להתקיים, וכיוון ששום מצב בלתי-טבעי, חולני, אין לו קיום, לפיכך עצם הגלות היא ערובה לבוא הגאולה; אי-השלמות של האומה תביא בהכרח לידי שלמותה.

השלמה היא מציאות הכוללת את כל המרכיבים, ואם חסר מרכיב אחד, אי אפשר לקרוא למציאות הזו גאולה שלמה.⁷

ב. גאולה אחרונה – בלי תשובה

מהגדרה זו של גאולה עולה שהתשובה איננה מרכיב בגאולה האחרונה, וכאן נמנו רק מרכיבים לאומיים; **קיבוץ גלויות, עצמאות מדינית ובארץ ישראל**. אף אם נאמר שהעובדה שהתשובה לא נמנתה כמרכיב בגאולה אינה ראייה שהגאולה תבוא ללא תשובה, כי אולי התשובה היא הבסיס הראשון למציאות של גאולה, ורק על בסיס זה אפשר לבנות מציאות מדינית של גאולה, ומבלעדיה 'חסר העיקר מן הספר', הרי שדבר זה אינו נכון לשיטת המהר"ל. הראיה לדבר – במחלוקת העקרונית במסכת סנהדרין⁸ בין רבי יהושע, שדעתו שהגאולה תבוא ללא תשובה, לבין רבי אליעזר, שלדעתו הגאולה תלויה בתשובה. מסקנת הגמרא **שרבי יהושע**, שאומר 'ביו כך ובין כך נגאלים', **צודק**, ולא ר' אליעזר שמצריך תשובה 'דהא שתק רבי אליעזר'.⁹ מתאמץ המהר"ל להוכיח שגם לדברי ר' אליעזר, שהגאולה תלויה בתשובה, אין לומר **שאם לא יחזרו בתשובה, לא תהיה גאולה** ויישארו בגלות, אלא הגלות והחטא הם מושגים שיש להם מכנה משותף ושניהם הם 'במקרה' ולא 'בעצם'. הכוונה שהגלות איננה מציאות טבעית שיכולה להתקיים לעולם, וכך גם החטא איננו טבעי לעם ישראל ואינו מאפיין את שורש סגולתו האלוקית, ולכן לא יתמיד לעולם. מאידך גיסא, התשובה והגאולה הן צמד מושגים המאפיין את עצמיותו של העם, ולכן יתקיימו לעד. וכמו שהגאולה היא טבעית לעם ישראל, כך גם התשובה שייכת לטבע המקורי שלנו, ואין ספק שישראל יעשו תשובה.¹⁰ מדבריו עולה שאף רבי אליעזר, שדעתו נדחתה וסובר שגאולה קשורה בתשובה, אין כוונתו שקיומה של הגאולה מחייב שינוי רוחני, **אלא שהגאולה טבעית כמו התשובה**. דבריו במסכת סנהדרין מהווים חיזוק כפול לדבריו ב'נצח ישראל'; גם בכך שהגאולה טבעית וגם שלהגדרת המושג גאולה אין צורך במרכיב נוסף שהוא התשובה, אף שהתשובה בוא תבוא. למותר לציין שתהליך הגאולה, אף שאיננו תלוי בתשובה, אין הכוונה שמרכיביו מנותקים מיסודות רוחניים. אדרבה, כל היסודות של קיבוץ גלויות ושלטון בארץ הם בעלי משמעות רוחנית עצומה שכל כולה היא מהפך של שיבה אל ה', מהפך ששלביו הראשונים הם היציאה מן הגלות ושאיפה להיות 'ממלכת כהנים וגוי קדוש'. זאת כפי שתהליך הגאולה הראשונה החל ביציאת מצרים, ששיאה הוא קבלת תורה לעם נגאל, שרק בהיותו משוחרר ולא משועבד, יכול להחיל את דבר ה' בכל שטחי הקיום.¹¹

7. לפי המהר"ל אפשר לקרוא למציאות כיום 'ראשית צמיחת גאולתנו', כי יש חלק **מכול** המרכיבים; ישנו קיבוץ גלויות ניכר לעין, אנו בארץ ישראל ותחת שלטון יהודי.
8. סנהדרין צח ע"א.
9. שם, ובירושלמי תענית פ"א ה"א: 'איסתלק ר' ליעזר'; ובמהר"ל נצח ישראל, פרק לא.
10. נצח ישראל, פרק לא.
11. וכך כתב הרב קוק, אורות התשובה פרק יז סעי' א: 'תחיית האומה היא היסוד של בנין התשובה הגדולה'.

ג. שלוש השבועות – אפשרות מציאותה של גלות

במסכת כתובות¹² דורש רבי יוסי בר חנינא את הפסוק 'השבעתי אתכם בנות ירושלים וגו':¹³

אמר רבי יוסי בר חנינא, ג' שבועות הללו למה? אחת – שלא יעלו ישראל בחומה. ואחת – שהשביע הקדוש ברוך הוא לישראל שלא ימרדו באומות העולם. ואחת – שהשביע אומות העולם שלא ישתעבדו בישראל יותר מדאי. ב'נצח ישראל' (פרק כד) מבאר המהר"ל שכוונת הגמרא ששלוש השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל הן 'השבעת' המציאות, כדי לאפשר את הגלות, כי הרי דבר שאינו טבעי אינו יכול להתקיים; ובלשונו: 'ודבר כמו זה קשה שיעמוד בשינוי הסדר שלו, ותמיד הוא חפץ לבטל השנוי'. והרי למדנו שהגלות אינה טבעית, ואם כן כיצד ייתכן שהיא בכלל תתקיים? לכן יצר הקב"ה מציאות מיוחדת, שמאפשרת את קיומה של הגלות. והיות שהגלות מורכבת משלושה חלקים, היה צריך 'להשביע' את כל חלקי המציאות הגלותית: (1) כנגד הפיזור – השביע שלא יעלו בחומה ויתקבצו. (2) כנגד היותם תחת רשות אחרת ולא בארץ, שהיא מקום שאינו תחת רשות העכו"ם – השביע שלא ימרדו באומות ויצאו מרשותם. (3) כדי לאפשר את השעבוד – השביע את האומות שלא ישתעבדו בהם יותר מדאי, כי שעבוד שנהיה בלתי נסבל, לא ראוי להיקרא שלטון של אומה על נתיניה. לפי זה, השבועות אינן הלכה ואינן מחייבות את עם ישראל, ולא עליו מוטלת החובה לקיימן, אלא זו קביעה אלוקית שיצרה מציאות של גלות, אף שהיא נוגדת את הטבע.¹⁴

ד. רחל קבורה בדרך - בגלות גנוזה הגאולה

המהר"ל מביא מקור מדרשי (ב"ר פר' ב פיס' י) המסביר את קבורת רחל בדרך ולא במערת המכפלה:

מה ראה יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת? אלא שיעקב צפה, שהגלויות עתידות לעבור שם וקברה שם, כדי שתהא מבקשת רחמים על בניה. הה"ד קול ברמה

12. כתובות קיא ע"א.

13. שיר השירים ב, ז.

14. רק בעל 'מגילת אסתר' על ספר המצוות לרמב"ם פוסק את שלוש השבועות להלכה, אולם כל שאר הפוסקים חולקים עליו – ובראשם הרמב"ן, אם מפני שהשבועות הן מעין גזרות שמים, כדברי המהר"ל אך לא איסור מעשי, כביכול חומה המונעת מישראל לעלות לארץ, ואם מפני שהשבועות הן אגדה ולא הלכה, ראה במאמר הרב מנחם מ' כשר, 'דעת תורה על השבועה שלא יעלו בחומה לא"י', שנה בשנה (תשל"ז), היכל שלמה, עמ' 222; ומציין שם שכ"כ בשו"ת אבני נזר, יו"ד סי' תנד, וכעין זה בפני יהושע, כתובות קיא ע"א. ובהמשך כתב הרב כשר: 'וראיה ברורה להנ"ל מזה שהרי"ף והרמב"ם והרא"ש וטור ושו"ע לא הביאו עניין זה של השבועות להלכה וכן אפילו הראשונים המפרשים על כתובות הרמב"ן הריטב"א והמאירי בסוף כתובות לא דברו כלל מההלכה של אלו השבועות נראה שהמה סוברים שזה עניין של אגדה גרידא'. וראה עוד הרב יעקב זיסברג, נחלת יעקב, ח"ב, עמ' 715–815, שבירר וסיכם בספרו את כל השיטות בעניין שלוש השבועות.

נשמע נהי וגו' כה אמר ה' מנעי קולך מבכי... ויש תקוה לאחריתך... ושבנו בנינו לגבולם.

מדרש זה לדברי המהר"ל מלמד אותנו מהו הכוח שיוציא את עם ישראל מן הגלות. השורש הרוחני של המציאות הארצית **לקבורת רחל בדרך** הוא שכוח האחדות של עם ישראל והכוח שלא נותן להם להישאר בגלות (**רחל**) גנוז ונמצא 'בכוח' (**קבור**) גם כשעם ישראל נמצא בגלות (**בדרך**). **לולא קבורת רחל בדרך אפרת, כוח האחדות** היה נשאר רק ב'כוח' **ולא היה יוצא אל הפועל**. על פי הסבר פנימי זה מגלה לנו המדרש את הזיקה ההדדית שבין העולמות הארציים לבין העולמות העליונים. המציאות הממשית הארצית של קבורת רחל מוציאה מן הכוח אל הפועל את הכוח שגורם לישראל להתאחד ולהיגאל. נראה לענ"ד שמתוך שהמהר"ל הצמיד מדרש זה למדרש הקודם וכללם באותן פרק, הוא רוצה לתת פירוש נוסף למדרש 'ידוע תדע' – 'ידוע שאני מפזרן תדע שאני מקבצן'. הכוונה **שבפיזור עצמו כבר נמצא כוח הקיבוץ**. סוד זה, שנרמז לאברהם אבינו, התגלה ליעקב אבינו כשקבר את רחל על פי הדיבור¹⁵ – כדי שעל ידי הקבורה יוציא את כוח האחדות אל הפועל ויניח יסודות של תקווה ואחרית בגלות ששייבו את הבנים לגבולם הטבעי. כוח אצור זה, כמו קפיץ שסגור בתיבה, יוצר את הכוח שפותח את הגלות ומקבץ נידחים. זו כבר איננה ידיעת ההפכים ההכרתי, וגם לא הידיעה שגלות היא נגד הטבע, אלא גילוי עליון ועמוק יותר שהתגלה ליעקב. בלי יסוד זה, ההבנה היא שאפשר **ללמוד ולדעת** מהי גאולה, בין ע"י לימוד המושג גאולה מתוך הכרת מושג הגלות ההפוך לו, ובין בהבנה שהגלות היא מצב לא טבעי ולכן הגאולה טבעית. אך בדבריו אלו מגלה לנו המהר"ל את הקשר ההדוק בין גלות וגאולה – שבגלות גנוז כוח אדיר **הדוחף ויוצר** מציאות של גאולה. כוח זה של אחדות וקיבוץ הנקרא 'רחל' גורם שעם ישראל יצא מן הגלות, ובלשונו של המהר"ל: 'כי בזכות רחל שהיא כח המקבץ ישראל, ישובו ישראל מגלותם'. לא רק **ידיעה** מהי גאולה רצה הקב"ה ללמד את אברהם אבינו, אלא **לגלות ולהודיע לו** שהגאולה בוא תבוא **מתוך** כוח האחדות הגנוז בגלות.

ה. בין הרמב"ם למדרש 'ידוע תדע'

בהלכות מלכים (פי"א ה"א) קובע הרמב"ם שאמונה בביאת המשיח איננה עיקר אמונה שנובע רק מדברי הנביאים, אלא היא **יסוד בתורה עצמה**; וזו לשונו: וכל מי שאינו מאמין בו, או מי שאינו מחכה לביאתו לא בשאר נביאים בלבד הוא כופר, אלא **בתורה** ובמשה רבנו. ומעניין ששלושת המקורות מן התורה שהוא מביא לביאת משיח בהמשך לדבריו לעיל, מתאימים לשלושת מרכיבי הגאולה שהבאנו מדברי המהר"ל (מסודר להלן לפי המספור לעיל). וזו לשון הרמב"ם שם:

15. רש"י, בראשית מו, ז, ד"ה ואקברה שם.

...לא בשאר נביאים בלבד הוא כופר, אלא בתורה ובמשה רבינו, שהרי התורה העידה עליו:

1. שנאמר ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך וגו' אם יהיה נדחק בקצה השמים וגו' והביאך ה', ואלו הדברים המפורשים בתורה הם כוללים כל הדברים שנאמרו על ידי כל הנביאים.

3. אף בפרשת בלעם נאמר ושם נבא בשני המשיחים, במשיח הראשון שהוא דוד שהושיע את ישראל מיד צריהם, ובמשיח האחרון שעומד מבניו שמושיע את ישראל מיד בני עשו, ושם הוא אומר אראנו ולא עתה זה דוד, אשורנו ולא קרוב זה מלך המשיח, דרך כוכב מיעקב זה דוד, וקם שבט מישראל זה מלך המשיח, ומחץ פאתי מואב זה דוד, וכן הוא אומר ויך את מואב וימדדם בחבל, וקרקר כל בני שת זה המלך המשיח שנאמר בו ומשלו מים עד ים, והיה אדום ירשה זה דוד, שנאמר ותהי אדום לדוד לעבדים וגו', והיה ירשה וגו' זה המלך המשיח שנאמר ועלו מושיעים בהר ציון וגו'.

2. אף בערי מקלט הוא אומר אם ירחיב ה' אלהיך את גבולך ויספת לך עוד שלש ערים וגו' ומעולם לא היה דבר זה, ולא צוה הקדוש ברוך הוא לתוהו, אבל בדברי הנביאים אין הדבר צריך ראייה שכל הספרים מלאים בדבר זה.

המקור הראשון שמזכיר הרמב"ם מדבר על **קִיבוץ גְלוּיוֹת** (מרכיב א' של הגאולה). המקור השני מדבר על **שִׁלְטוֹן** של מלך שמושיע את ישראל מיד אויביו. ולפי הפסוקים שמביא הרמב"ם מדובר על בן דמותו של דוד המלך, שיש לו יכולת של כיבוש ומלחמה, של הכנעת אויבים ושעבודם, ושִׁלְטוֹן על מרחב גדול (מרכיב ג' של הגאולה). המקור השלישי שמזכיר הרמב"ם הוא הבטחה להרחבת גבול **ארץ ישראל** ובניית שלוש ערי מקלט נוספות, נוסף על שש ערי המקלט הקיימות: שלוש בעבר הירדן המערבי ושלוש – בעבר הירדן המזרחי (מרכיב ב' של הגאולה).

סיכום

מן המדרש על הפסוק 'ידוע תדע', שמדבר על שלושה מרכיבים של הגלות; פיזור, שעבוד ויציאה מארץ ישראל, לומד המהר"ל כמה דברים: שהגאולה היא היפך הגלות, שגאולה היא הטבע של עם ישראל והגלות מציאות לא טבעית, שבתוך הגלות מונח כוח האחדות שיקבץ את העם, וששלוש השבועות הן יצירה אלוקית מיוחדת, המאפשרת את קיום הגלות הלא טבעית.

מדרש זה על שלושת מרכיביו מתאים לשלושת המקורות מהתורה שמביא הרמב"ם כראיה לחובת האמונה בביאת המשיח.

